

Валерій Солдатенко

ОСІНЬ 1919 РОКУ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ РОЗРИВУ СОБОРНОГО ФРОНТУ

Вивченню соборницького процесу кінця 1918–1919 рр. присвячено велику кількість публікацій. Серед інших аспектів досліджуються причини кінцевого негативного результату — денонсації Акта злуки від 22 січня 1919 р. Значне коло науковців вважає,

що найбільшого удару по спробі домогтися єдності Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки було завдано переходом основної військової формації соборної держави — Української галицької армії в табір непримиренного ворога УНР — Збройних сил Півдня Росії. Втім, акценти розставляються дуже по-різному, що зумовлює потребу додаткового звернення до історичного досвіду з позицій найновітніших наукових досягнень.

На початок вересня 1919 р. УГА пройшла фронтними дорогами Наддніпрянщини не одну сотню кілометрів і нагромадила чималий досвід. Найприкрішим у ньому було зайняття Києва і його безславна миттєва віддача денікінцям на межі літа і осені.

Правда, слід звернути увагу на те, що бойових втрат Галицька армія зазнала незначних — близько 2 тисяч вояків, але їх заступили рекрути з Наддніпрянщини. Отже, УГА не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж — УГА. Щодо останньої київської події — практично всі дослідники і мемуаристи схильні вважати «початком трагедії». Стрілецьтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, яку здобули такими значними зусиллями, відразу, блискавично, без опору віддали противнику, який принаймні на той конкретний час чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан знову почала ширитися зневіра у доцільність подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на такому тлі посилювалося прагнення за будь-яку ціну повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичним проводом. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак саме для гарантії «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди перекинули з фронту найбоєздатніші частини, відповідно, 1-у бригаду УСС та групу отамана Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським соборницьким фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним актом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акта сторони зобов'язувалися стримуватися від ворожих акцій одна проти другої та здійснити

обмін полоненими. Між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася рікою Збруч та потоком Жванчик¹. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

Українська галицька армія знову опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин Начальна команда взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил, як головного фактора продовження боротьби. Щоб надати стрілецтву необхідного відпочинку, майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка — Васильків та Козятин — Бердичів². Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий М. Тарнавським 6 вересня наказ. У ньому відзначалося: не слід дати «півратися настроєві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, вибравши момент, знову йти вперед³. Але вектор його поглядів явно спрямовується в бік А. Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони диктувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас Начальна команда направила делегацію на чолі з отаманом П. Бубелою для переговорів з генералом Н. Бредовим щодо спільного володіння Києвом⁴, але вони не принесли жодних позитивних наслідків.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували численні англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М. Ковальчук, гадається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А. Денікіним і С. Петлюрою⁵. Вірніше, таке прагнення загалом існувало й певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцевою метою мали не налагодження рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а підпорядкування армії УНР Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їх потенціалу й реалізації єдинонеподільських планів. Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між можливими антирадянськими силами і конфліктні відносини між ними послаблюють обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення Червоної армії, більшовиків. Абсолютною безглуздістю здавалася перспектива війни між білими й УНР. Однак і цей

аргумент відступав перед жадобою розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху, та під впливом своїх початкових гучних перемог А. Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями, які б погляди вони не сповідували — чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Він прямо заявляв, що коли «петлюрівці» не капітулюють чи не приєднуються до нього, то вони будуть вважатися такими ж ворогами, як і більшовики⁶. Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. прямо говорилося: «Ми Української республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію і ніяких збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»⁷. Зважаючи на це, перспектива укладення УГА союзу з Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву соборницького фронту.

Після київської катастрофи в оперативному відношенні УГА фактично вже почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації Галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створено нове армійське з'єднання. Група А. Кравса була знову розділена на I і III корпуси, які мали прикривати наступ потенційного противника з боку Києва та Козятина.

На Правобережжі України продовжували дислокуватися три основні військові сили — більшовицька, білогвардійська та українська. Але головна особливість військово-політичної ситуації, що склалася у вересні 1919 р., полягала в тому, що кожна з них намагалася уникнути лобового удару, очікуючи ймовірного зіткнення та взаємного обезкровлення двох інших противників.

Першими з такої ситуації вдалося скористатися Південному з'єднанню Червоної армії, про вдалий рейд якої йшлося вище.

У той же час, незважаючи на всі маневрування, УГА опинилася у найскрутнішому становищі. На відтинку фронту між нею і частинами Добрармії 13–14 вересня почалося втиснення відступаючого угруповання Й. Якіра. Зайнявши Сквиру та перейшовши залізничний шлях між Попельнею і Фастовом, воно проривалося до Житомира, який зайняло 17 вересня. Зберігаючи сили, денікінські війська відступили в район Фастів — Біла Церква, а три галицькі

корпуси протягом жорстоких п'ятиденних боїв з червоноармійськими дивізіями витратили майже весь запас боеприпасів та амуніції. Проте й більшовицькі частини зазнали чималих втрат, особливо в районах Туліна й Котельні, а також Іляшів — Луки, де був вщент розбитий 3-тисячний загін матросів. Зважаючи на високу концентрацію червоноармійських сил під Коростенем та їхню готовність до впертої боротьби, Начальна команда відмовилася від активних дій на цьому напрямку.

Війська II галицького корпусу змогли відстояти Бердичів. Але спроби відбити Житомир закінчилися невдачею, головним чином через внутрішні суперечності й неузгодженості. Для вирішення цього завдання Начальна команда з окремих частин I і II корпусів створила ударну групу під командою полковника Микитки, який, проте, відмовився співдіяти з полковником Вольфом. Доки з'ясовувалися причини непорозуміння, більшовики підтягнули значні резерви до Житомира, тому операція УГА щодо його захоплення стала нереальною⁸.

З іншого боку, становище УГА стало ускладнюватися через загострення стосунків з Добрармією: хиткий нейтралітет почав переростати у відкриті локальні зіткнення між їх окремими частинами. Про їхній характер, наприклад, засвідчує захоплення денікінцями 9 вересня українського панцерника «Чорноморець» у Фастові. У свою чергу, 18 вересня артилерійським вогнем галицьких гармат був зупинений денікінський загін, що намагався зайняти Верховню. Почастішали випадки нападів на потяги та перестрілок на залізницях. Усе це загрожувало переростанням у широкомасштабні військові акції. Зазначаючи, що потенційні противники в такий спосіб, «наче міряли себе», автор «Денника Начальної Команди Української Галицької Армії» так передає тогочасні почування галицького вояцтва: «Непримириме становище добровольців спонукало нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростав поволі... на нового поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч»⁹.

Такі метаморфози були зумовлені зникненням важливого стримуючого фактора. Під час перебування Червоної армії на терені розташування українського і денікінського війська у разі зближення білих і галицьких частин здебільшого вдавалися до встановлення демаркаційної лінії, а тепер, коли більшовики зникли з театру воєнних дій, Добрармія і УГА опинилися на бойовому фронті один проти одного.

За таких умов Начальна команда за згодою штабу Головного отамана прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій проти більшовиків, спрямувавши головні сили УГА на протиденікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення Галицької та Наддніпрянської армій, що проявилось у відповідній передислокації їхніх частин. Для кращої координації дій з армією УНР І галицький корпус було переведено до Козятина, а ІІІ корпус — на лінію Погребище — Липовець. Січові Стрільці мали прикривати їхнє ліве крило в районі Полонного та Шепетівки від можливого удару Червоної армії.

Однак у вересні 1919 р. Червона армія, по суті, припинила військові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло. Вона концентрувала сили для протидії головному ворогу — денікінцям, а також враховувала, що загострення конфлікту між білими і УНР вигідне для неї. Тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби — протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР стали переконувати Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, що він перебуває у повній безпеці. Разом з тим, варто погодитися з думкою дослідників, що в той час ані С. Петлюра, ані Є. Петрушевич «не відкривали усіх своїх карт»¹⁰.

Євген Петрушевич підтримав висунуту на нараді 15 вересня членами Директорії нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А. Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу. На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, ухвалили розпочати військові дії («акції») проти Добармії. Підстави для цього давали перехоплені українською розвідкою донесення про плани останньої. В обнародованій через два дні відозві Директорії й уряду до народу України визначалася програма подальшої боротьби. В ній наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення України». Декларація закликала: «Всі, хто має силу і любов до свободи..., кому дорога демократична єдина свободна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом»¹¹.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі подібні гасла. Швидше за все, вони сприймались уже без особливого

ентузіазму, оскільки простий люд інтуїтивно очікував чергової зміни влади. А те, що кожна наступна приносила свої випробування і біди — то стало майже природним. А тому домінували тривога, страх, відраза до будь-якої влади, небажання її підтримувати, надія якимось «перебитися» до того часу, коли вселенська колотня вщухне і можна буде повернутися до звичного мирного плину життя, до праці, за якою дедалі скучали роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала першим виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я... проломано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»¹².

Але такі надії швидко розвіялися, чергова спроби відновити соборний фронт виявилася недовготривалою.

Військово-політична ситуація в Україні у другій половині вересня 1919 р. залишалася складною, хоча, за умови вмілих дій, перед українськими арміями відкривалася певна перспектива продовження боротьби. Денікінські війська нараховували в Україні близько 40 тис. добровольців, головні їх сили були спрямовані на Жмеринку і Балту. Сконцентрованим в районі Житомира — Коростеня більшовицьким військам (18–20 тис.) з лівого крила (з боку Києва) загрожували добровольчі частини, а з правого — поляки, головні сили яких знаходилися під Рівним. Отже, українські війська були змушені утримувати майже 400 км. фронт. За такої розстановки сил згідно з планами командування I і II галицькі корпуси стали передислоковуватися на лінію вздовж залізниці Козятин — Христинівка, II корпус — переміщуватися під Бердичів, Запорізька група — в район Вапнярки, а Волинська залишалася в резерві.

За наказом штабу Головного отамана від 28 вересня офіційно ліквідовувався вже фактично неіснуючий поділ на армійські групи. Таким чином, Запорізька група поверталася у розпорядження командування військ УНР, а 2-га галицька бригада підпорядковувалася Начальній команді. Лінія стик між УГА та армією УНР проходила в районі Браїлів — Липовець. Проте, як часто буває, на перший план виходили не стільки абстрактні чисельні характеристики, а якісні — боєспроможність, моральний стан вояків, усвідомлення необхідності боротьби. А тимчасом загальний стан українського війська дедалі погіршувався. Широких масштабів набирало дезертирство. Оголошена мобілізація принесла мізерні

наслідки. Крім нестачі боєприпасів, з наближенням холодів не менш загрозливою небезпекою ставав брак одягу та медикаментів. Коментуючи таке становище, історик-мемуарист відзначав, що ані з політичного, ані з військового боку ця війна не давала надій на перемогу, лише «честь молодій Українській армії диктувала: або вмерти, або перемогти»¹³. Підтримувана Антантою, Денікінська армія намагалася перехопити стратегічну ініціативу.

Однак, просуваючись на північному відтинку Лівобережної України, вона зазнала доволі гострого удару з боку Червоної армії. На військово-політичне становище Добрармії в Україні дедалі впливали її взаємостосунки з місцевим населенням. Не секрет, кожна військова формація вирішувала свої продовольчі потреби за рахунок селянства, отже, суть проблеми полягали в тому, якими методами це розв'язувалося та яких втрат і страждань зазнавало населення внаслідок «експропріацій».

До речі, сам А. Денікін у своїх мемуарах доволі виважено і самокритично підходить до цього болісного питання. Зокрема, він визнавав, що «за межею, де закінчувалися «військова здобич» та «реквізиції», відкривалася сумна безодня морального падіння. Насилля і грабунки. Вони... чинилися червоними, білими, зеленими — наповнюючи новими слізьми та кров'ю чашу страждань народу...». Таким чином, часто стиралися риси, що «відділяли образ спасителя від ворога», але «боротися з хворобою» — було «марно».

А відтак і «визволителі» від радянської влади приносили чергові розчарування та втрати...»¹⁴.

Намагаючись знайти у складному переплетінні соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога зручнішу, «виграшнішу» лінію поведінки, штаб Головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію для того, щоб ворогуючі сторони якомога більше себе знекровили¹⁵. Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку українськими військами наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення з боку галицьких частин.

Між тим, наприкінці вересня українські війська силою обставин почали втягуватися в активні військові дії, їм не вдалося зберегти бажаний для них «нейтралітет». Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та УСС, які перебували в районі Христинівки, що являв собою виступ у місці

розташування Добрармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці зайняли Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА зайняла відтинки фронту між Монастирищем та Севаст'янівкою, так що лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. В цей час галицькі частини здавалися доволі перевтомленими від постійних передислокацій на напрямках можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті війська II корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами точилося з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дає змогу судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, а тому у разі зіткнення більше прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. Тож, Добрармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту оборони. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня в Цибулеві, а також бій під Монастириським, де кінна чота УГА розбила залозу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало майна¹⁶.

Розраховувати за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно, хоч 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і III галицького корпусу. Бригади УСС відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під командою А. Кравса здобули Монастирище¹⁷. Однак спрямовані на Чечельник і Бершадь наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які на свій розсуд, задля власної вигоди почали вдаватися до свавільних непланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося опанувати містом дещо пізніше. Проте отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові Головного отамана та спільне володіння Житомиром¹⁸. Скориставшись суперечкою, внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. З метою розчленування суцільного фронту українсь-

ких армій, щоб потім розбити їх поодиночі, 14 жовтня 1919 р. частини Добармії вдалися до потужного контрнаступу. У впертих боях наддніпрянські підрозділи відійшли до Бугу, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам III корпусу УГА. Пристосоване до європейських методів польової війни, галицьке стрілецтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою ведення боротьби донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й навіть постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галицьке вояцтво. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне — вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. В результаті війська генерала А. Кравса були змушені відійти до Калинівки. Про найбільш знекровлені тоді 2-у та 8-у бригади стрілецтво складо пісню: «Під Дашевом, під Сорокою восьма бригада пропала...».

У жорстоких боях зазнав величезних втрат III галицький корпус. 16 жовтня він був переведений у район Ілинців, щоб таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. В той же час війська I і II корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного на скору руку перегрупування сил, 20 жовтня українські війська були кинуті у авантюрний з військово-стратегічної точки зору контрнаступ. Цим кроком С. Петлюра відчайдушно намагався припинити агонію Наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

Напередодні цих подій Начальній команді в особі М. Тарнавського вдалося переконати штаб Головного отамана остаточно ліквідувати протибільшовицький фронт на півночі. Проте перекидання звідти Січових стрільців і галицьких частин затягнулося через дезорганізацію на залізничному транспорті. До речі, командування неодноразово пропонувало підпорядкувати залізничні служби у прифронтовій смузі військовим органам, однак через опір цивільних структур цього не було зроблено. Як наслідок, відстань у 200 км. ешелони з українськими вояками долали більше трьох діб. За цей час денікінці встигли зміцнити свої позиції.

Початок наступальної операції 20 жовтня виявився вдалим для української зброї. Частини II корпусу захопили Немирів, але, незважаючи на кількаразові штурми, вони не змогли взяти Брацлав, куди до денікінської залози постійно надходило поповнення.

Для того, щоб врятувати наддніпрянські війська з критичного становища, з 4-ї та 7-ї галицьких бригад була створена ударна група під командою підполковника Бізанца. Енергійним ударом вона оволоділа переходами через Буг і відчайдушно їх утримувала. Проте 26 жовтня денікінські війська вибили частини армію УНР з Вапнярки і вона остаточно втратила терен стикування з УГА¹⁹.

У цій наступальній операції незначних успіхів досягнув лише корпус генерала А. Кравса, який, просуваючись на Брацлав, у запеклих боях демонстрував завзяття та військове мистецтво. Зокрема, широкого резонансу серед ворогуючих сторін набув бій 21 жовтня під хутором Романовим, який тричі переходив з рук в руки. Тут було розбито два добровольчі полки і три кавалерійські сотні, а загалом денікінські війська втратили 266 вояків, тоді як українські — 114. Але здобутки корпусу А. Кравса, безумовно, не могли переломити загальний хід подій. Останнім досягнення української зброї на протибільшовицькому фронті стало захоплення групою отамана Шльосера 28 жовтня Брацлава, а наступного дня села Кулеметів²⁰.

Важке фронтове життя в цей час розрядили дві не буденні події. З метою піднесення морально-бойового духу 6–10 жовтня 1919 р. Є. Петрушевич відвідав галицькі частини. Зустрічі Диктатора з польовими підрозділами мали діловий характер, хоча проводилися часом, як, наприклад у Вінниці, доволі помпезно, з чисельними ескортами, під національними прапорами. Ці події загалом засвідчили, що військо зі щирою повагою і довірою ставиться до Диктатора, вбачаючи у ньому суверена своєї держави. Починаючи з 27 вересня, протягом місяця в частинах УГА виступав створений при Начальній команді театр. Основу його трупи склали колишні артисти українського театру у Львові — Іван та Ольга Рубчаки, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк та інші, а в репертуарі переважали твори української класики²¹.

Внести перелам у вкрай несприятливу ситуацію ані згадані, ані, мабуть, і якісь масштабніші та радикальніші заходи уже не могли. Виснажена у жорстоких боях Галицька армія вже не чинила опору. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тому на початку листопада 1919 р. були змушені відходити на захід. Внаслідок переговорних акцій Добровольча армія припинила військові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним з головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточну втрату боєздатності УГА, став спалах небувалої епідемії тифу. В світовій історії небагато прикладів, коли

чисельна, дисциплінована армія втрачала дієспроможність і гинула не на полі бою, а танула, зникала через «другорядні», невійськові обставини. Епідемія тифу не обминула також і Наддніпрянської, Червоної та Добровольчої армій, але всі вони, як виявилось, змогли забезпечити своїм бійцям кращі матеріальні та санітарно-гігієнічні умови.

Крім того, їхні вояки, особливо козацтво, мали сильніший імунітет до цієї хвороби, вони легше переносили осінню негоду, ніж перевтомлені галичани, які опинилися в дещо іншому, незвичному природно-кліматичному середовищі. Небезпека тифу не була повною несподіванкою, бо у два попередні роки лише в Подільській та Волинській губерніях в осінньо-зимовий період нараховувалося щонайменше по десять тисяч осіб, які страждали від страшної недуги. Але в 1919 р. епідемією була охоплена майже половина Правобережжя. Військо, як велике скупчення людей, об'єктивно ставало найсприятливішим середовищем для поширення інфекційних хвороб. До цього слід додати і відсутність елементарних гігієнічних умов через брак мила, лазень, змінних комплектів білизни тощо.

У Галицькій армії перші хворі на тиф з'явилися ще в середині серпня 1919 р., а через місяць в її підрозділах вже лютувала справжня епідемія. Найбільше вражених було в II галицькому корпусі й групі Січових Стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Й. Галлера, яких заздалегідь відвели до Познані. На цій онові висувається припущення, що поляки могли якимось чином спричинитися до посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва. Висловлюється думка, що більше світла на цю проблему може пролити експертиза взятих тоді зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі²².

Підстави для появи таких версій дає і той факт, що під час Першої світової війни Україна була тереном, де по обох боках фронту у бойових діях брали участь сотні тисяч вояків австрійської та російської армій. Об'єктивно в екстремально несприятливих умовах вони були носіями збудників різних хвороб, однак серед них епідемії ніколи не досягали таких розмірів. До речі, 1919 року в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від попереднього, дуже врожайного, 1918 року. А, отже, голоду, який завжди був супутником поширення різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Гадається, проблема, пов'язана з причинами

тифозної епідемії в Галицькій армії, ще чекає на своє остаточне вияснення.

Зупинити епідемію вчасно виявилось неможливим. Багато вояків були приречені на страждання і смерть. На вересень 1919 р. у Галицькій армії залишилося всього 30 осіб кваліфікованого медичного персоналу, проте й з них більшість була непрацездатною. Лікарі-офіцери своєю жертвовною працею врятували від смерті сотні стрільців, але за це багато з них заплатили власним життям. Серед них Т. Яцик, М. Коцовський, К. Танячевич, Й. Ямполер та ін. Спроба мобілізувати до УГА цивільних лікарів не принесла успіху, тому функції санітарів часто виконували самі стрільці, що перенесли тиф. Однак і їх не вистачало: згідно зі встановленими нормами, один санітар мав обслуговувати до тридцяти хворих, але насправді він опікувався у два-три рази більшою кількістю тифозників.

Другим лихом стала відсутність найнеобхідніших ліків і медикаментів. Особливо болісно давався взнаки брак камфори, йоду, опіуму, бинтів, неосальварсану та ін. До речі, передбачаючи можливість тифозної пошесті, санітарний шеф УГА А. Бурачинський та його помічник сотник Гайдукевич заздалегідь били на сполох, але українські уряди не вжили необхідних заходів, щоб запобігти лихові. Таке становище певною мірою зумовлювалося бойкотом українських військово-санітарних місій за кордоном. Проте, як відзначав компетентний у цих справах І. Мазепа, українські провідники мали всі необхідні повноваження та засоби, щоб врятувати ситуацію, та все ж не доклали належних зусиль для виконання своїх обов'язків²³.

Зокрема, закуплене у червні 1919 р. від Американської ліквідаційної комісії у Парижі майно на суму 8 млн. дол. могло врятувати життя тисячам українських вояків, але не стільки через «зовнішню блокаду», скільки через злочинні для умов військового часу зволікання воно так і не потрапило до місця призначення.

З цієї ж причини лише в кінці жовтня 1919 р. у розпорядження Начальної команди до Вінниці прибув санітарний потяг зі шпиталем на 200 ліжок, який галицький уряд придбав ще у січні місяці. Знекровлений Галицькій армії майже не надав допомоги Міжнародний Червоний Хрест, що проводив бурхливу, ефективну діяльність в усій Європі.

Виправдовування державних службовців, що буцімто «при всіх зусиллях» вони «не мали звідки дістати» санітарне оснащення, також не відповідають дійсності. На «чорному ринку» ліки про-

давали у достатній кількості, але ціни на них були шалено високими²⁴. Отже, медикаменти все-таки були, а оскільки у приватних умовах вони не виготовлялися, то, ймовірно, їх просто розкрадали, а потім продавали за «спекулятивними цінами».

«Екстраординарні заходи» уряду УНР, спрямовані на боротьбу з пошестю, також не давали бажаних наслідків. Так, за його рішенням, у вересні-жовтні 1919 р. мали повсюдно відбутися т. зв. тижні козака, метою яких був збір добровільних пожертв на користь війська. Вони могли реально покращити становище в армії, але на практиці обернулися «узаконеними» реквізиціями майна серед міського населення. Влада сама змушена була припинити проведення цих акцій, які так і не дійшли до села.

У «зазбручанський» період УГА мала вісім загальновійськових шпиталів, крім того, кожна фронтова чи тилова частина в місцях свого розташування відкривала власні «шпиталики».

У них здебільшого перебували особи, що дістали поранення під час бойових операцій. Однак хворих на тиф відразу не ізолювали від вояцького загалу, що спричинило швидке поширення епідемії. Під час постійних передислокацій усіх хворих і поранених везли разом, тому галицькі обози дедалі частіше набирали вигляду не бойових, а санітарних колон. У найкращому становищі опинялися ті хворі бійці, для яких знаходили притулок у селян чи в цивільних лікарнях.

Найбільший «тифозний слід» залишив після себе, як уже згадувалося, II галицький корпус, який уже в жовтні втратив чверть особового складу. В Проскуріві було залишено 1600 його вояків, Деражні — 500, Дунаївцях — 200, Іванчику — 100, Кушалівці-Глушці — 200, в Новій Ушиці — 100, Глібові — 150, Могилеві — 400, Лучинцях — 300, Ялтушкові — 200, Манківцях — 150, Летичеві і Жмеринці по 500, Барі — 2500 і т. д.²⁵ Не набагато кращим було становище і в інших корпусах.

Уряд УНР майже не фінансував утримання хворих галичан, тому військові підрозділи мусли рятуватися власними силами і засобами. Це породило партикулярно-егоїстичну господарську політику в корпусах і бригадах УГА, що негативно позначалося на її загальному становищі. Хворих на тиф годували низькоякісною їжею, яка, в кращому разі, складалася із квасолі та капусти. Їхнє перебування на т. зв. сінниках (набиті соломною мішки з-під цукру) вважалося найбільшим комфортом. Через брак дров повсюдно панував холод. Такі умови істотно зменшували шанси на повне одужання.

Просто жахливим був стан, який панував у військових лічницях, що, в переважній більшості, були переповнені в 20–40 разів.

Загальну картину повною мірою передає найбільша вінницька лічниця: «Представте собі великі салі та коридори... На підлозі простерта скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, — багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що пройти поміж ними годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами під вікном. Хворі в гарячці — воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить-благає води, другий — чаю, інший одіяло або бодай соломи... Декілька лежало, не ворухнувшись. Вони скінчили вже муку...»²⁶. Все це породжувало панічний страх перед лічницями, тому вояки масово втікали з них, шукаючи притулок у будь-яких інших місцях — на вокзалах, у підворотнях тощо. Тільки з підвалів залізничного вокзалу в Жмеринці наприкінці вересня 1919 р. було вилучено 600 трупів стрільців²⁷

Загальна кількість померлих від тифу багато дослідників виводить шляхом простих арифметичних дій, тому такого роду підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10–11 тис. (22%), так що в деяких бригадах залишилося по 80–90 вояків.

Протягом зими 1919–1920 рр. загальна кількість Галицької та Наддніпрянської армій зменшилася до 25 тисяч вояків, а їх бойовий склад становив лише 6 тис. багнетів²⁸

Проте наведені дані фіксують не стільки кількість померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Галицької армії. Справа в тому, що факти смерті офіційно майже не фіксувалися. Трупи померлих не забирали по декілька днів, а потім скидали їх десятками до викопаних у замерзлій землі ровів. З другого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів... Таким чином, дезертирство зросло до небачених розмірів. Хіба що можна зауважити: у тих умовах явище дезертирства не повністю відповідало своєму звичному змістові, бо юнаки тікали не від ворога, не з поля бою, а від страшної епідемії хвороби, яка, правда, заскочила їх при виконанні військового обов'язку.

Отже, у вересні-жовтні 1919 р. Галицька армія опинилася між «трьох вогнів» — Добровольчою і Червоною арміями, а також

епідемією тифу, яка завдала остаточного удару по її боездатності. Таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. В цей час суто політичні чинники фактично стали визначати всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і Штаб Головного отамана все менше рахувалися з потребами та реальними можливостями УГА. Вона потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не отримала його й після залишення столиці, коли опинилась у стані крайнього виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб упорядкувати військові й тиліві формації. Водночас, в Начальній Команді існувало переконання в необхідності переоцінки ситуації, зокрема зачекати, доки ворожі сторони виснажать одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат.

Залишалася нез'ясованою і стратегічна лінія стосунків з А. Денікіним.

Виходячи з критичного становища, в якому опинилася Українська Галицька Армія в осінньо-зимовий період 1919–1920 рр., багато дослідників доходять висновку, що єдиним порятунком був союз із Добровольчою армією А. Денікіна. Саме цим шляхом і пішло військово-політичне керівництво Західно-Української Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки складна військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточно загинути, зникнути, або якимись неординарними кроками спробувати здійснити вже важкодосяжне і навіть малоймовірне — зберегти хоча б її ядро у надії на прийдешнє відродження всієї формації. Ані уряд Директорії, ані штаб Головного отамана в цей час не могли запропонувати бодай якогось виходу з кризи.

Хоча союз з А. Денікіним зумовлювався справді безвихідним становищем, в якому опинилася УГА у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше цей факт не слід розглядати як зміну (чи ж то зраду) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. В цьому разі, очевидно, можна погодитися з твердженням І. Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхотти тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили

б до такого кроку. Він зумовлювався «окремою психологією»: «Хоч з чортом, тільки не з поляком!»²⁹.

Уже після здачі Києва галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидалося «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добрармію дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте слід визнати, що наддніпрянський табір сам підштовхував галичан до такого трагічного кроку. Про це, зокрема, засвідчують відомі директиви Штабу Головного отамана про ставлення до Добрармії, які він видав напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької та денікінської армій, а, з іншого, сам С. Петлюра вислав власні делегації з метою погодження з Добрармією. І лише високомірна незговірливість А. Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху реалізації планів Голови Директорії і Головного отамана військ УНР. Вкрай негативне особисте ставлення до С. Петлюри у А. Денікіна склалося ще в 1917 р., коли генерал був Головнокомандувачем Південно-Західного фронту, а С. Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював українізацію армії³⁰. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І. Мазепи (їм немає підстав не довіряти) готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з більшовиками³¹. І знову «винною» у зриві задумів С. Петлюри була противна сторона. Так що, враховуючи зазначене, у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що повинно обов'язково братися до уваги неупередженими дослідниками.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О. Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добрармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в Начальній команді десь у другій половині жовтня 1919 р.³² Це опосередковано підтверджується наступними фактами. По-перше, 14 жовтня Начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі продовжувалася серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, Начальна команда настирливо домагалася від штабу Головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті³³.

«Денник Начальної Команди Української Галицької Армії» та інші матеріали засвідчують, що протягом жовтня 1919 р. Начальна

команда постійно надсилала до канцелярії Диктатора звіти про катастрофічний стан Галицької армії. Їхній зміст зводився до того, що більшість вояків — 30 тис. — була хворою на тиф, а решту — 20 тис. стрільців — з бойових і тилових формацій неминуче очікує така ж участь. Проте політичне керівництво ЗУНР не здійснило реальних кроків для покращання ситуації. На надіслану військовим командуванням 20 жовтня пропозицію направити галицьку делегацію до командування Добрармії, щоб розпочати переговори про укладання перемир'я, С. Петрушевич відповів, що для цього «не має причин», тому вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, суворішу телеграму, Диктатор «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»³⁴.

Таким чином, Начальна команда опинилася перед альтернативою: продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, всупереч директивам політичного керівництва, вжити заходів для укладання сепаратного перемир'я з ворожою стороною. Командувач УГА генерал М. Тарнавський обрав другий шлях, чим взяв на себе важкий тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, приймаючи таке рішення, у своїй основі виглядає доволі переконуючим: без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома різними шляхами: через відновлення соборницького фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу соборним фронтом засвідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, що відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці.

Вказавши на зростання дезертирства, на скрутне матеріальне становище та інші негативні явища, що охопили армію, представники Начальної команди виступили з гострою критикою Головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С. Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, бо більшовики схильні до переговорів, а, крім того, на допомогу українцям із Заходу, нібито, наближається транспорт з великою допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу для узгодження дій на цій нараді не було прийнято жодних конкретних рішень³⁵.

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони, окремо одна від одної, проводили сепаратні переговори зі своїми противниками — білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А. Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців³⁶, не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан насправді висилалися без порозуміння з Головним отаманом та його оточенням, останніх інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня Є. Петрушевич повідомляв С. Петлюру про контакти такого роду Начальній команді і свою тогочасну незгоду з кроками, що робились без його дозволу³⁷. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді, Начальна команда УГА подала в цій справі два «суворо таємні меморандуми», де просила розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала³⁸.

Диктатор виявляв постійні вагання у справі ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони Начальній команді проводити будь-які заходи у цьому напрямі, військовим, однак, все-таки вдалося переконати Є. Петрушевича погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня, в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією.

Але в останню мить Є. Петрушевич знову вислав телеграму, що дана акція є «зайвою». Жодних коментарів у телеграмі не наводилося³⁹.

За таких обставин наступного дня генерал М. Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі отамана О. Лисняка та сотників О. Левицького і Г. Куріци. Вона мала «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливості для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії командантом групи генералом Я. Слащовим відбулася лише ранком 1 листопада на залізничній станції Зятківці. Хід переговорів та пошук платформи для укладення угоди докладно з'ясовуються в щоденниках присутніх на них О. Левицького та сотника Начальної команди Г. Коха⁴⁰. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це

тим, що їхні частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я. Слащов заявив, що згідно з наказом команданта Правобережного фронту генерала Н. Шиллінга він має право вести переговори тільки з Галицькою армією як «екстериторіальною» формацією, що силою обставин виявилася відірваною від теренів свого національно-державного утворення, за межами своєї держави.

Натомість армія С. Петлюри вважалася за «групу повстанців», в якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проект документа, запропонований М. Тарнавським, який міг стати основою для дальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада до Начальної команди були доставлені телеграми з проектом договору. В першій з них сам командувач А. Денікін «щирим серцем» вітав «рідну по крові» Галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». В другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися до наступного:

1. УГА переходить зі всіма частинами на бік російської Добрармії та підпорядковується її команді;

2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин — Балта — Умань — Ольгопіль;

3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але Головна команда Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін в її керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи Добрармії;

4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С. Петлюри;

5. Між Начальною командою УГА та командою новоросійської області буде негайно проведене телеграфічне сполучення (Вінниця — Христинівка);

6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандувача збройних сил південної Росії генерала Денікіна;

7. Відповідь Начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше ніж до півночі 3 листопада, до цього часу уповноважена

делегація Галицької армії мусить перейти лінію російського фронту⁴¹.

У цей же час уряд УНР проводив сепаратні переговори з більшовиками.

Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском (чи з урахуванням) обставин (хоча нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до рішень, що призводили до карколомних поворотів, з приводу яких і сучасники, і покоління спадкоємців, у тому числі дослідників, не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо зрозуміти, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні в другій половині 1919 р.

Не порозумівшись з денікінцями, дедалі відчуваючи їхнє непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, включаючи С. Петлюру і Є. Петрушевича, в один з моментів була готова піти на контакт з Москвою, Радянською Росією. Допоміг випадок — до Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В. Леніна Ф. Платтен, який запропонував своє середництво в укладенні військової конвенції проти Денікіна⁴².

Він вирушив до Москви, де після відповідного розгляду питання Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову:

«1) Угода з Петлюрою, як політична, так і воєнно-технічна, визнається бажаною.

2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов воєнної угоди).

3) Воєнна угода закріплюється на засадах, вироблених Реввійськ-радою Республіки.

4) В разі, якщо Петлюра вимагатиме політичних переговорів, як умову воєнної угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому воєнну угоду (і передусім перемир'я) негайно.

5) Всі переговори вести як угоду з буржуазією пригнобленої нації проти великоруського монархізму та імперіалізму»⁴³.

25 жовтня 1919 р. Ф. Платтен повернувся до Кам'янця. На зустрічі з Головою Ради народних міністрів УНР І. Мазепою емісар повідомив, що РНК готовий до спільної боротьби з Денікіним на таких умовах:

Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок порозуміння з УНР.

Радянська Республіка готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись.

В разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів.

Після цього мають розпочатися політичні переговори⁴⁴.

Цікаво, що хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С. Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, йшлося про наступне: «Петлюра змінює забарвлення в залежності від обставин... Заграючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і близько 20/Х до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під строгим інкогніто, в кількості 4-х персон і зупинилась недалеко від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів. Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже усі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією близько 28.Х. Вона пробула біля тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами...»⁴⁵.

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на словах, хоч і з певними застереженнями, пристав на скликаній в Кам'янці державній нараді навіть Є. Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти Диктатора дедалі активніше почало виступати командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і гострі сплески газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями⁴⁶, а також взаємна критика, претензії й звинувачення, що час від часу лунали від військовиків штабу Головного отамана і Начальної команди УГА⁴⁷.

Тим часом ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі загрозливішою й трагічнішою.

Після провалу переговорів з більшовиками на 4 листопада у Жмеринці була скликана нова нарада українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження соборницького фронту, бо серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування Начальною командою переговорного процесу. У надісланій генералові Я. Слащову

телеграмі говорилося, що вона «назагал згідна» і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточна відповідь буде дана 5 листопада⁴⁸.

Звісно, лідери ЗУНР діяли з «оглядкою» на керівництво УНР. Інакше, взагалі, й бути не могло. Однак галичани відчували себе щораз більш некомфортно. Є. Петрушевич в одній із розмов буцімто признався Г. Коху, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»⁴⁹. Скутий у діях Диктатор спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах під тиском невідпороного загострення ситуації стався перелом. М. Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею будуть нетривалими. Однак у ситуації, що склалася, саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів докоряв сумлінню командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є. Петрушевичу, що у разі неприйняття ним конкретного позитивного рішення буде власноруч вести переговори з Денікіним⁵⁰.

Представницька нарада у Жмеринці широких військових і політичних кіл ще виразніше оголила трагічність ситуації українських армій, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тепер вже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнали необхідність порозуміння з Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал В. Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення.» Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М. Капустянський та інші військові авторитети і політики. Учасники наради, згодом історики-мемуаристи, на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передають перебіг зібрання⁵¹. Щоправда, зустрічаються й суперечності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій, які призвели до певних корекцій того, що сталося насправді. Зокрема, О. Доценко стверджує, що виступ генерала В. Сальського підтримав Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, але останній у своєму тритомнику заперечує цей факт і т. ін.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом звучало намагання начальника військової канцелярії Диктатора К. Долежала перекопати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід впадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами. Навіть С. Петлюра вже не здавався таким впевненим, як раніше. Зокрема, Головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю продовжував запевняти присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися «як рівний з рівним». Для вирішення нагальних потреб армії С. Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення учасники цієї історичної наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д. Палієва, ад'ютанта М. Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот перементиться на панічну втечу, це є питання годин». Галицька армія була неспроможна навіть на організований відступ, бо у такому разі треба було залишити все майно та масу хворих і поранених.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на пануючу на ній атмосферу, С. Петлюра домігся відтягнення переговорів з Денікіним, доки не відбудеться зустріч з черговою місією Антанти, яка мала прибути через два дні. (До речі, є чимало свідчень, коли різні «місії» служили лише прикриттям для шпигунської та пропагандистської роботи).

Сліпа віра у зовнішню допомогу у черговий раз стала на заваді пошуку шляхів оперативного і ефективного розв'язання нагальних загальнонаціональних проблем, спираючись на внутрішні потенції. Важко навіть пояснити, як Директорія УНР не могла усвідомити, здавалось би, очевидного, не воднораз підтвердженого: самостійна українська держава не входить у плани Антанти, яка, натомість, відстоює цілісність і неподільність Росії. Тверезо мислили, критично оцінювали розрахунки на сприятливий зовнішній чинник лише окремі особистості. Так, офіцер Є. Бородієвич, який волею долі став дипломатом, на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації доводив, що Антанта йшла назустріч зазіханням поляків, Денікіна, Колчака..., «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю⁵².

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА М. Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. направив другу делегацію

на чолі з отаманом А. Ерле на поновлення переговорів з Добармією. Після узгодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А. Ерле, О. Липняк і сотник О. Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою⁵³, як і його публікація⁵⁴, істотно нічим не відрізняються від українського варіанта), варто відтворити його постановляючу частину мовою оригіналу цілком:

«1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області.

2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвили одержання дальшого завдання одводитися її в запілля.

3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди.

6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст. ст.) зосереджуватися в районі Погребище — Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються не вирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім,

лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане»⁵⁵.

Прем'єр уряду УНР І. Мазепа лаконічно констатує з приводу угоди: «Зміст договору був страшний»⁵⁶.

Мабуть, з останньою оцінкою важко не погодитися, особливо, коли мати на увазі те, що сталося з соборною державою ще до кінця 1919 р.: спроба створення єдиної української держави, оборони її від ворожих зазіхань зазнали очевидної невдачі, позбулися скільки-небудь оптимістичної перспективи.

¹ Галицький голос. — 1919. — 2 вересня.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — Нью-Йорк, 1974. — С. 44–45.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 25.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 45.

⁵ Ковальчук М. Назв. праця. — С. 8–89.

⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты. — Т. IV. — С. 256–257.

⁷ Російський державний військовий архів (РДВА) — Ф. 39540. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 449.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. — Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. — С. 198.

¹¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. — Т. II. — Кн. 4. — К.-Л., 1923. — С. 255, 256.

¹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Ч. II. — Мюнхен, 1951. — С. 88.

¹³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. — К., 1995. — С. 132.

¹⁴ Деникин А. И. Назв. праця. — С. 245.

¹⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 69.

¹⁶ Там само. — С. 78.

¹⁷ Державний архів Львівської області. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 4.

¹⁸ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 79, 83.

¹⁹ Там само. — С. 87, 92; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. — Т. 1. — Вінніпег, 1958. — С. 481.

²⁰ Там само.

²¹ Див.: Савчук Б. Договір Галицької армії з Денікіним (листопад-грудень 1919 р.) // Галичина. — 2001. — №5–6. — С. 278.

²² Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 313–314.

- ²³ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 124–125.
- ²⁴ *Левицький К.* Великий зрив. — Львів, 1931. — С. 127–128; *Мазена І.* Назв. праця. — С. 125.
- ²⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 101–102; *Нагаєвський І.* Назв. праця. — С. 312–313.
- ²⁶ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 134–135.
- ²⁷ Там само. — С. 38–39.
- ²⁸ Там само. — С. 40–54; *Шухевич С.* Спомини з Української Галицької Армії (1918–1920). — Ч. III. — Львів, 1929. — С. 57; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Відень, 1922. — С. 188–189; *Удовиченко О.* Назв. праця. — С. 133–136; *Нагаєвський І.* Назв. праця. — С. 312–313.
- ²⁹ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 131.
- ³⁰ *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Т. 1. — Вып. 2. — Париж, 1921. — С. 131.
- ³¹ Там само. — С. 121–122.
- ³² *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). — Відень, 1921. — С. 95.
- ³³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 82.
- ³⁴ *Лозинський М.* Назв. праця. — С. 189.
- ³⁵ *Кох Г.* Договір з Денкінім (від 1 до 17 листопада 1919 р.). — Львів, 1930. — С. 20; *Доценко О.* Назв. праця. — С. 266–268.
- ³⁶ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 98.
- ³⁷ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 9.
- ³⁸ Там само. — С. 16.
- ³⁹ Див.: *Левицький О.* Назв. праця. — С. 108–133.
- ⁴⁰ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 17.
- ⁴¹ *Левицький О.* Назв. праця. — С. 134.
- ⁴² *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 84–85; *Мазена І.* Назв. праця. — С. 84–85.
- ⁴³ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). Ч. 1. — М., 1994. — С. 30–31.
- ⁴⁴ *Павленко Ю., Храмов Ю.* Назв. праця. — С. 121.
- ⁴⁵ Цит. за: *Ковальчук М.* Назв. праця. — С. 453.
- ⁴⁶ Там само. — С. 361, 409 та ін.
- ⁴⁷ Там само. — С. 420, 421.
- ⁴⁸ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 134.
- ⁴⁹ *Доценко О.* Назв. праця. — С. 283.
- ⁵⁰ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 132–135; *Доценко О.* Назв. праця. — С. 271–274; *Шухевич С.* Назв. праця. — С. 83–84.
- ⁵¹ *Бордієвич Є.* В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). — Нове життя: Київ — Львів, 1921. — С. 78–83.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37–37 зв.

⁵⁴ Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. документов и материалов: В 3-х т., 4-х кн. — Т. 2. — К., 1967. — С. 470–471.

⁵⁵ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 156–157; *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 137.

⁵⁶ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 137.